

За давніх часів колись на Україні були такі люди, що не признавали над собою ніякої влади. Кожний з них мав старшого за ворога, рівного за брата, бо в рівні поважав самого себе, власну самоістність, а менших мав за бидло, прах, посміття. Усе, що Господь щедрою рукою розсипав по світу, усе те побачили б у їх палацах, а кругом тих палаців — непокриті халупи, обідраний, голодний і холодний люд. Усе добре і чуле, чим наділя Господь чоловіка, даючи йому серце й душу, усе те в них заплило глеєм чванства, ганьби, і ненатлі¹. І як то чудно усе в них зложилось і перекорилось: проповідували вольність, непідлеглість, а тимчасом чухрали батогами свою ж таки шляхту! Палили слободи, вибивали народ тисячами і плакали над їх безголов'ям. Строїли монастирі, костьоли, а душі свої губили у тяжких гріхах. На втіху собі стріляли, палили і вішали людей, без вини карали, без заслуги нагаждали, для своєї користі переганяли на лембик чоловічі сльози, трудовий піт і кров, щоб з відра добути хоч одну краплю золота. Хоч би увесь світ з людьми вверх дном перевернувся, тільки б їм було добре, тільки б усе робилось по їх волі, як їм схотілось. Широко і далеко простягалась та воля; здається, якби вона встала, то й неба б дістала!.. А знаєте, люди добрі, як звали тих людей?... Польськими магнатами!..

Розкажу вам дещо про одного із сього кола магната, про Потоцького, що колись жив у Тульчині. Може, ви чували, що він на своєму віку виробляв? Немилосердний він був до всього люду, а найгірше до жидів. Для своєї втіхи чого він з ними не виробляв!.. Було намалює вуглем на стіні чортяку, себто "парний кіт", та і приневолює жида улучать того кота камінцями, розпаленими в комінку. Тільки жид доторкнеться до камінця і репетує: "Вай-вай!" — попік, сердешний, пальці! а той його канчуком: "Улучай,— каже,— іродів сину, а не то — до смерті зачухраю!" Нічого робить, хапа неборак камінець, шпурне; коли не влучить — б'є жида за те, що промахнувся, а влучить, знов шмага: "За що,— каже,— б'єш чарного кота?" Та так і грається з ним, як кіт із мишею, поки не замордує бідолашного до полусмерті.

Раз вистрелив він жида — не свого, а другого якогось пана, такого ж магната, як і сам. Та ще як і вистрелив! Дав жидові дукат та й каже: "Лізь лишень на вербу та кукай". Жид зліз, тільки кукнув раз, вдруге, а Потоцький приложивсь, як торохне, так він, сердешний,— пук, об землю: тут його й чорти вхопили. "Глянь,— каже Потоцький,— кука на вербі, я думав, що зозуля, та й вистрелив". От пан того жида і розсердивсь за се на Потоцького: "Як,— каже,— ти осміливсь вистрелить мого жида? Хіба у тебе мало своїх?" Бачите, вступився за чоловіка!.. Так Потоцький звелів накласти цілісіньку хуру жидів, та ще зверху і рублем, як снопи, пригнітив та й одіслав до того пана, одписавши: "Не сердься, голубчику, от тобі за одного цілу копу посилаю!"

Бувало й таке, що деколи, вертаючись з полювання в осінню темну ніч, запалить слободу, щоб видко було йому дорогу доїхати до свого палацу.

Раз подобалась Потоцькому якась дуже гарна молодиця, та не піддалась: чого вже він їй не давав, як біля неї не заходжувався! От чортяка і вхопив за серце магната: призвав до себе якогось дотепного маляра-влоха і звелів йому списати з тієї козачки патрет. Як скінчив влох той патрет, от і приніс його до Потоцького; привели й молодицю. Глянув магнат на неї і на патрет — стоять перед ним, як дві сестри: обидві такі ж і гарні, і смутні., і тим же гордим поглядом на його дивляться. Довго Потоцький дивився на патрет, а там понуро глянув на козачку та й каже: "Бачиш, як я поважаю твою красоту! І унуки побачать, яка ти була гарна: а за те, що твоє серце не приклонилось до мого кохання, ти повинна вмерти: коли не мені, то не доставайся ж нікому!.." Вихопив із-за пояса пістоль та й застрелив небогу!

Так отакий-то був дзіндзівер-зух2 Потоцький!.. Тепер вже, як почуєте про мою голку, то вона не здасться вам за брехеньку. От слухайте.

Кілька миль од Тульчина, коло одного маєтку Потоцького, жив з жінкою, з дітьми небагатий шляхтич, пан Кондратович. Мав він кілька моргів земельки, фольварочок, добре працював і, хвалити господа, не

прохав ні в кого хліба. Розсердився на його за щось економ того маєтку, пан Тридурський, а кожний з економів теж удавав із себе Потоцького, та й вигнав бідного шляхтича з жінкою, з дітьми із власної хати. Що робить бідолашному шляхтичу? Не запозиваться ж йому з магнатом! От він осідлав коника та й поїхав собі в Тульчин до самого Потоцького, щоб здатися на ласку і правду його ясновельможності.

Не доїжджаючи милю до Тульчина, Кондратович здалека побачив поїзд Потоцького. Сам він їхав попереду, а за ним цілий шкадрон жовнірів, козаків, доїжджачих, стремених і псарів з гончими й хортами. Дуже зрадів Кондратович, побачивши Потоцького: "Се,— дума,— сам Господь посила його мені; може, він ласкаво мене вислухає і звелить вернути заграбовану худобу". Зупинивши коня, зняв шапку і стоїть собі: не осмілювався сам і під'їхати до гетьмана. Аж ось сам Потоцький шпигнув коня острогами і підскочив до Кондратовича.

— Хто єстесь? — спитав Потоцький.

— Шляхтич, ясновельможний пане,— одповів Кондратович, нахилиючись аж до луки.

— А маєш голку? — знов спитав Потоцький.

Кондратович вип'яв баньки, дивиться йому у вічі, не зна, що й казати.

— Маш голке, гунцвотЗ, лайдак? — гримнув Потоцький, і брови нахмутив і почервонів: вже й розсердився. Так зараз його чортяка і вхопить за серце.

— Нема, ясновельможний пане,— одмовив Кондратович.

— Німа! — крикнув Потоцький, аж зубами заскреготав.— Патшай,— каже, показуючи застромлену в рукаві голку, обкручену ниткою, як буває у кравців,— патшай; я грабя Потоцький, коронний гетьман, над панами

пан, мам сто городів, і в мене є голка, щоб часом, як розірветься, зашить, а ти — ланець, безштанько, і в тебе нема?.. Ануте, хлопці, дайте йому в скуре!4

Не дали йому бісові котолупи і слова промовити, стягли раба божого з коня і почали чухрать канчуками; а Потоцький дивиться та приговорює:

— Отак дурнів вчать та на розум наводять! Отак і ти вчи і лупи їх власною моєю рукою! ^

Може б, ще більше всипали небораку, так на його щастя схопився зайчик; от Потоцький покинув Кондратовича і чкурнув за куценьким. Не схаменувсь бідолаха Кондратович, відкіль йому і лихо склалось; думав знайти зашиту, правий суд, а знайшов, ні за що, ні про що, люту кару. "От тобі,— думає,— й панська правда! Запозивай тепер магната до божого суду!.." — Заплакав сердешний і поїхав у Тульчин до свого родича, що служив у Потоцького конюшим. Приїхавши, розказав йому все, як було, як його Тридурський ограбував, як Потоцький одчухрав.

— Яка ж тепер у тебе думка? — пита родич.

— От яка,— каже Кондратович,— тепер мені вже не до земельки, нехай вона чортам достається, жінку з дітьми оддаю на волю божу, а сам... пропаду, а вже оддячу диявольському сину!

Нічого казати, завзятий-таки збіса був і Кондратович — не з того десятка, що гоють свою спину чужими дукатами. Та ще, нівроку йому, і здоровий був, на одну руку трьох би таких вклав, як Потоцький.

— Не журись,— каже родич,— оддячиш, коли вже тобі так того схотілось; я тобі і пораду дам. Чи ти знаєш ту капличку, що в кінці парку?

— Як не знати! — відповів Кондратович, а сам аж затрусився од радості.

— От у сю ж капличку,— каже родич,— Потоцький, перерядившись старцем, щосуботи ходить одмолювать у Почаївської богоматері гріхи, що за тиждень назбираються. Завтра субота; устанеш раненько, то там його і застукаєш, як сотника в горосі, і що душі твоїй схочеться, те з ним і зробиш.

Кондратович, почувши се, як на світ народився. Зараз і вигадав, що йому робити. Велика радість для чоловіка — допомогти тому ворогу, которого покарала злая година, а ще більша — оддячить модному ворогу. Здається, караєш його не за одного себе, а за всіх, за все те лихо, що він робить людям.

Іще чорти не бились навкулачки, як Кондратович, узявши добрий малахай, потяг у парк до каплички. Не доходячи до неї з півгонів, забрався в гущину та й стереже Потоцького, як той кіт мишу. Тільки почало трошки розвиднюватися, аж чує Кондратович: щось залопотіло; дивиться: іде Потоцький, такий обірваний та обшарпаний, у семиряжці іще й з торбою через плече. Кондратович і дух притаїв, оком не змигне; дивиться: увійшов Потоцький у капличку і став молитися. То простягнеться крижем⁵, то кулаками в груди себе стосує, то руки догори підійма — живий на небо лізе. Устав Кондратович, аж труситься, так йому закортіло напиться тії помсти. Дав Потоцькому трошки помолиться, а там увійшов у капличку, ударив кілька поклонів і став голосно молитися:

— Найсвентшаб матко,— каже, а сам своє дума,— пошли усякого щастя, здоров'я, талану і довголіття дідичу нашому, ясновельможному пану Потоцькому за те, що він нас, дурнів, вчить і до розуму доводить! Нехай він і діти його панують над нами до кінця світу!

Потоцький притулився в куточку і слуха, аж облизується: як маслом по душі його маже тієї молитвою. Зараз пізнав, що це той шляхтич, которому вчора він задав шваби⁷. Скінчивши молитву, Кондратович обернувся до Потоцького та й пита:

— А що ти тут робиш, старцю?

— Молився, вельможний пане,— одповів Потоцький, низенько вклонившись і затуляючись торбою, щоб, часом, не пізнав його шляхтич.

— А маш голку?

"Бач, який розумний! — подумав Потоцький,— мабуть, вже у нього голка є".

— Чи маш голку? Гунцвот, лайдак! — гримнув Кондратович, визвірившись на Потоцького.

— Німа, вельможний пане,— одповів Потоцький, а сам мерщій до дверей, думає: "От собі на лихо навчив чоловіка. Щоб не задав він мені такої прочуханки, як я йому вчора".

— Німа! — крикнув Кондратович, простягаючи руку. Ось дивись,— каже,— я гоноровий шляхтич, мам

кілька моргів землі, два коні, корову, чотири свині, у мене є голка, щоб не ходить обірванцем, а ти гольтіпака, ланець, безштанько, а в тебе нема?!..

Та се кажучи, хап його за чуб: вихрив, вихрив, далі голову між коліна, ну його шмагать малахаєм; шмага, шмага, а сам приговорює: "Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є власна його рука!" Супонив, супонив, поки він не зомлів. Вдовольнивши серце й душу, Кондратович плюнув на Потоцького та й пішов собі до родича.

— А що? — спитав родич,— побачивши Кондратовича.

— Знатного перегону задав,— каже Кондратович, усміхаючись,—
буде згадувать ту голку по суботах!

— Тікай же швидше, а то щоб він на шибениці тебе ще не провітрив!

— За що?.. Хіба ж не сам він звелів мені дурнів вчить?!. Адже ж я
трощив не його, а старця, і ще власною його рукою. Та куди ж і тікати од
Потоцького? Хіба на той світ, а на сім не сховаєшся!

— Та воно так, тільки гляди: ти сам знаєш, що у тих магнатів така
правда, як у цигана сорочка: і коротка, і латана. І правда та у них, як кий
в руці: яким кінцем схоче, тим і вдарить.

Отак поговоривши, та й прислухуються, яка буде чутка об
Потоцькому. Аж ось зайшов до родича з двору служонца та й каже, що
гетьман вчора на полюванні трошки застудився й занедужав.

На другий день, тільки вернулись з косяола, аж прибіг козак.

— Чи тут,— пита,— гостює пан Кондратович?

— Тут,— каже родич,— а нащо вам?

— Гетьман кличе до себе: нехай швидше йде!

Сміло пішов Кондратович до Потоцького, думає собі:

"Що буде, то й буде, а буде те, що бог дасть".

Тільки побачив його 'Потоцький, зараз і крикнув:

— А що, чи маєш тепер голку? — тільки вже спитав не так, як тоді, а
ласкаво, усміхаючись.

— Маю, ясновельможний пане! — одвітив Кондратович, показуючи голку.

Глянув на неї Потоцький неначе не бачив, а там вже не тільки очі, і спина бачила ту голку.

— А чи не трапилось тобі ще навчить якого-небудь дурня? — пита гетьман, а сам пильно дивиться на Кондратовича.

— Як не траплялось, ясновельможний пане! — сміливо одказав Кондратович.— Вчора у капличці спіткав якогось старця і добре одшмагав, довго буде згадувать ту голку.

Тут Потоцький став розпитувать Кондратовича, відкіля він і за чим приїхав. От він і розказав йому все, що треба. Гетьман ласкаво його вислухав, узяв лист паперу, щось написав та й каже:

— Озьми сей розказ і оддай його глвному економу, то все зробиться, як тобі й не снилось!

Кондратович подякував гетьману, поцілував полу його кунтуша і пішов у контору. Тільки прочитав той лист глвний економ, як витріщиться, як крикне:

— Кілька літ служу його ясновельможності, а він мені десяти грошей не подарував, а тут чорт батька зна кому і за віщо, дає і гроші, і землю!

— Се ж моя земля,— каже Кондратович,— ще батьківська. Не свою дає, а ту, що пан Тридурський заграбив!

— Розкажуй — не свою!.. Потоцький звелів в придачу до твоєї землі дати утрое стільки, і ще двісті дукатів, от що!

— Так тобі жаль чужих грошей, а не жаль чужої спини? Позавчора Потоцький всипав мені двісті канчуків, а сьогодні одсипав двісті дукатів: так покуштуй перше канчуків, та тоді вже і завидуй ласці його ясновельможності.

Забравши гроші і розказ до пана Тридурського, Кондратович подякував родича за пораду і поїхав собі додому, веселий і щасливий. Хоч спина ще не загоїлась, так думка ж і серце вже не щеміло.

Не пройшло і тижня після того, як поїхав Кондратович, прибіг пан Тридурський до Потоцького і — пуць йому в ноги.

— Змилуйся, яснеосвіцоний пане,— заголосив,— пся крев, гунцвот Кондратович віку мені збавив, до полусмерті зашмагав канчуками, трохи голови не відкрутив із чубом.

— За віщо? — спитав Потоцький.

— Чорти його батька знають, за віщо! Стрів мене одного у лісі та й пита: "Маш голке?" — "Нема", кажу. А він як крикне: "Ах, ти голодранець! Патшай,— каже, показуючи застромлену у рукаві голку,— я з ласки пана Потоцького обиватель, а ти наймит, приплентач, і в тебе нема?" За чуб мене, стяг з коня і давай трощить. Та ще й приговорює: "Отак батько наш Потоцький звелів дурнів вчить та на розум наводить! Не я тебе б'ю, а б'є його власна рука!"

Пан Тридурський думав, що Потоцький, почувши се, розлютиться і звелить повісити Кондратовича, а Потоцькому й байдуже: регочеться собі, аж за живіт береться. Тридурський, щоб його розжалобить, розказує, яка важка рука у Кондратовича. А Потоцький ще гірш сміється, аж ніжками дрига та регочеться. Де б то йому не знать, яка там рука у Кондратовича! Далі, як натішився вволю, і пита пана Тридурського:

— А в якій ти школі вчивсь?

— У Межиріцькій, у піярів, ясновельможний пане,— каже пан Тридурський.

— А як ти добре вчивсь і слухав своїх наuciцелів⁸, чи була тобі за се яка винагорода?

— Як же! Патери вішали мені на ланцюжку мідну бляшку, а мати годувала марципанами з мигдалями.

— Ну, як вернешся ж в маєток, то зараз одішли Кондратовичу сто дукатів за те, що він добрий учень.

Пан Тридурський було сперечався, так куди! Потоцького не переспориш: що він раз сказав, то так і буде. Його воля — усім закон, він і сам їй кланяється, як той хлоп панові.

Довго втішались тією голкою. Далась вона не одному взнаки, не одного шпигнула. Було як хто хоче оддячить своєму ворогові, то й присікається до його: "Чи маш голку?" Як нема, то й б'є і товче його. А жалуваться до Потоцького хоч не ходи: посміється і ще й грошей дасть тому, хто бив. Було як од чорта хрестом, так од ледачого чоловіка, од якого-небудь прочвари, оборонялись тією голкою. Хто б куди не їхав, то хліба не візьме на дорогу, а вже голку застромить у рукав.

[1] Ненажерливості.

[2] Шибеник, паливода.

[3] Собачий син (польське).

[4] В шкуру (польське).

[5] Хрестом.

[6] Пресвятіша (польське).

[7] Образи.

[8] Учителів (польське).